

УДК 4У (07)

О. А. Гордієнко,
кандидат педагогічних наук, в.о. доцента;
Т. О. Шевчук,
викладач

(Житомирський державний університет імені Івана Франка)

СИСТЕМА ТВОРЧИХ РОБІТ НА УРОКАХ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ ТА ЧИТАННЯ В ПОЧАТКОВИХ КЛАСАХ

У статті розглядається система роботи з формування вмінь молодших школярів створювати власні тексти як засіб розвитку їх творчого потенціалу. Автори аналізують методичні проблеми: добір теми, складання плану, визначення жанру шкільного твору, робота над різними за джерелами матеріалу творами.

На початку ХХІ століття постає питання про організацію такої школи, яка плекатиме творчу особистість, створюватиме належні умови для повноцінного розвитку дитини. Найефективнішим засобом розвитку творчого потенціалу школяра є рідна мова. Учні засвоюють мову не як суму понять та правил, а як засіб самовираження та спілкування. А тому весь процес навчання мови спрямовується на розвиток комунікативних умінь, формування творчого підходу до розв'язання мовленнєвих ситуацій.

Розвиток зв'язного мовлення дітей – найголовніше завдання початкового курсу рідної мови, адже саме вільне володіння мовленням є основою опанування учнями навчальних предметів. Під терміном "зв'язне мовлення" методисти розуміють "монологічне мовлення, ... діяльність мовця, послідовний усний чи письмовий виклад думок, знань. Наслідком такої діяльності стає текст, тобто сукупність взаємопов'язаних самостійних речень, об'єднаних спільним предметом (темою) й головною думкою за допомогою мовних (лексичних, граматичних й інтонаційних) засобів. У методиці мови ці два поняття – зв'язне мовлення і текст – стоять поряд" [1: 333]. На думку методиста М. Коченгіної, метою зв'язного мовлення є формування в учнів умінь свідомо й правильно складати письмові висловлювання, що передбачає формування вмінь сприймати текст, відтворювати його та створювати власний [2]. Робота з розвитку зв'язного мовлення в школі різноманітна та багатогранна. Один із її напрямів – написання творів різних видів.

Мета статті – для здійснення методичної допомоги вчителям початкової школи та студентам-практикантам розглянути систему роботи з формування вмінь молодших школярів створювати власні тексти як засіб розвитку їх творчого потенціалу, окреслити прийоми роботи з добору теми, складання плану, визначення жанру шкільного твору, добір матеріалу для творів із різних джерел.

Навчати дітей складати твори – одна з найактуальніших проблем сучасної лінгводидактики. Через твір учителю легше зрозуміти внутрішній світ дитини, пізнати його. Шкільний твір змушує дитину систематизувати свої думки, вчить красиво і правильно їх висловлювати, збагачує мовлення. Система творчих робіт у початкових класах являє собою сукупність усних розповідей та письмових творів. Усні розповіді виокремлюються в особливий розділ, тому що вони проводяться в основному в зв'язку з читанням художніх текстів, що й визначає їх методику. Усі твори в початкових класах, усні та письмові, складаються за планом. Від готових планів у першому класі діти спрямовуються до колективного складання плану, а далі й до самостійної роботи над ним. Складання плану допоможе школярам систематизувати свої думки, виразити їх у певній логічній послідовності.

У процесі підготовки до написання творів учитель формулює запитання підготовчої бесіди. Основні завдання такої бесіди – систематизувати спостереження і враження дітей, визначитися у своєму ставленні до фактів, що будуть покладені у сюжет твору. Якщо твір складатиметься за сюжетними малюнками або екранним посібником, то добираються запитання для з'ясування їх змісту.

Першим кроком є вибір теми твору, а у процесі планування на тривалий період – визначення тематики творів, оповідань [3]. Тема – це предмет твору, те, про що йдеться в тексті. Вона визначає добір матеріалу: фактів, явищ, ознак, які знаходять відображення у творі. Від того, як сформульована тема вчителем, як підведені школярі до її розуміння, залежить правильність і повнота твору. Теми для творів не можуть бути загального характеру: "Зима", "Осінь природа". Діти в таких випадках пишуть про все, що знають, і твір може бути безсистемним. Тема і заголовок твору не завжди збігаються. Наприклад, дітям запропоновано тему: "Перші ознаки весни". Але вчитель (а в 4 класі й самі діти) можуть по-іншому сформулювати заголовок: "Весна йде", "Перші звістки про весну", "Зустрічаймо весну".

Діти люблять яскраві, емоційні, образні заголовки. Адже розуміння теми, зокрема, залежить від того, як вона пропонується: сухо чи образно, строго лаконічно чи художньо. Якщо учням пропонується занадто широка тема, то вони губляться, не можуть розкрити її глибоко, пишуть про окремі деталі, часто не пов'язуючи їх між собою. Поверхове розкриття теми – один із типових

недоліків дитячих розповідей. Але не єдиний. Не завжди діти вміють знайти межі теми. Іншими словами, тема виявляється неточно зрозумілою.

Таким чином, перша умова гарного твору – це правильна робота над темою, її глибоке розуміння і доречне розкриття.

Методика рекомендує також визначити й жанр майбутнього твору. Жанри творів, як і типи текстів, поділяються на три смислові види: 1) розповідь; 2) опис; 3) міркування. Перед написанням твору діти повинні навчитися розпізнавати типи текстів, щоб скласти власний текст того чи іншого типу, тобто скласти твір того чи іншого жанру [4: 202].

Кожному з типів текстів притаманна певна комунікативна мета, власна структура. Типи текстів представлено в таблиці.

Тип тексту	Комунікативна мета	Структура	Приклад
Опис	Описуються ознаки предметів, явищ, тварин, людей	1. Загальне враження від предмета. 2. Опис деталей. 3. Почуття, викликані предметом, що описується.	Білка – мешканка лісу. У тваринки м'яке хутро, чуткі вуха, зіркі очі й цупкі лапи, пухнастий хвіст. Яскравим прудким клубочком швидко пересувається з гілки на гілку, стрибає з верхечка дерева на землю. Живиться тварина деревними бруньками, горіхами, насінням ялинових та соснових шишок. Зуби в гризуна то стираються, то знову відростають. Білочки – справжня окраса лісів, скверів та парків. Діти й дорослі радіють зустрічі з веселими стрибунами.
Розповідь	Описуються події в певній послідовності	1. Зав'язка. 2. Розвиток дії та кульмінація. 3. Розв'язка.	Одного разу пастухи зловили лисеня й посадили його в порожню комору. Цієї ж ночі до комори прибігла лисиця. Зразу там почулося радісне скавучання. Вдосвіта біля дверей комори знайшли мертве зайченя. Це мати-лисиця принесла лисеняті їжу. Потрапити усередину не змогла, так і залишила зовні. Наступного ранку на порозі лежала задушена сусідська курка. Отака-то дбайлива матуся! Довелося посадити лисенятко в мішок та віднести до лісу. З того часу лисиця до села більше не з'являлася.
Міркування	Стверджується або заперечується яке-небудь явище, факт, поняття	1. Теза. 2. Докази. 3. Висновок.	З гілки на гілку перелітають синички. Ці спритні пташки приносять величезну користь. Живляться жовтогруді бешкетниці жуками та їх личинками. А саме ці шкідники гризуть листя на деревах, знищують урожай. Побачить пташка зірким оком здобич, схопить її та з'їсть. Багато жуків з'їдає вона за день. Недарма в народі синицю називають сторожем наших садів.

За джерелом матеріалу виділяють такі види дитячих творів (За М. Р. Львовим):

1. **Твір за власними спостереженнями.** Тут можливі два варіанти: твір на тему, спільну для усього класу (матеріалом для твору може слугувати екскурсія, святковий ранок), твір про індивідуальні спостереження (у цьому випадку вчитель обмежується загальними рекомендаціями). Теми таких творів стосуються випадків з особистого життя дітей, їх ігор та розваг, роботи, яку виконують у школі та вдома, і спираються на їх життєвий досвід.

2. **Твір за картиною (або на основі сюжетних малюнків, слайдів, діафільмів).** Попередньо має проводитися аналіз картини, складатися план твору.

3. **Твір у зв'язку з прочитаним.** Для того щоб ця робота не стала переказом, необхідно використовувати елементи міркування. Діти можуть цитувати текст.

Розглянемо систему роботи з навчання творів за класами.

У першому класі діти набувають первісний досвід зв'язного викладу власних думок, що може слугувати для роботи над твором. Перші твори невеличкі за обсягом; основним джерелом для них є особистий досвід дітей. Це розповіді про події, що розгортаються в часі, наприклад: "Як ми

прибирали шкільне подвір'я", "Як ми зустрічали птахів". У них описується початок тієї чи іншої події, її розвиток і кінець. Ці твори сюжетні, а тому вважаються найдоступнішими для учнів.

Для проведення творів у перший рік навчання не потрібні спеціальні уроки. Твори є складовою частиною уроків української мови. Тематика творів підказується, а іноді визначається змістом художніх текстів, що читаються на уроках. У ході роботи над письмовим твором закріплюються й орфографічні вміння та навички, набуті на уроках. Усі твори виконуються під керівництвом учителя, вони мають навчальний характер.

Письмовим творам у перший рік навчання передують різноманітні навчальні усні вправи: складання речень, об'єднаних темою, відбудовування деформованого тексту за серією сюжетних малюнків, усні відповіді на запитання, об'єднані темою, складання речень за сюжетними малюнками, усні розповіді за прочитаним, за аналогією з прочитаним. Виконуючи такі вправи, учні під керівництвом учителя вчаться викладати думки в певному порядку, послідовно [5: 33].

Робота над письмовим твором починається з кінця першого півріччя першого року навчання. Твори на перших етапах – це колективно складені розповіді про ігри, забави. Під час добору тематики творів слід виходити з інтересів учнів, продумувати не лише зміст і прийоми, але й послідовність роботи. Послідовність роботи над твором у перший рік навчання може бути такою.

1. Усні розповіді учнів за темою твору. Учитель надає можливість учням поділитися враженнями.
2. Читання плану, записаного вчителем на дошці до уроку, або колективна робота над планом.
3. Складання відповідей на кожне питання плану, колективне обговорення, запис на дошці слів, необхідних для складання твору, попередження орфографічних помилок.
4. Зв'язна розповідь за планом.
5. Запис твору з дошки під керівництвом учителя.
6. Перевірка записаного.

З другого класу у твори можна включати елементи опису. Ці елементи являють собою дуже стислі описи окремих предметів, тварин, людей. Перш ніж приступити до роботи над творами з елементами опису, вчитель звертає увагу на ті фрагменти з вивчених ними художніх творів, які містять описи і можуть слугувати зразком [6: 21].

Щоб описи були точними, вчитель організовує спостереження. В описах широко застосовуються прикметники. Учні необхідно вказати на це та допомогти дібрати потрібні слова в кожному окремому випадку. Під час підготовки творів слід наводити прикметники у сполученні з найменуваннями предметів, які учні мають описувати, наприклад: *берізка – молоденька, тоненька, біла, гарна; листя – зелене, смарагдове, кучеряве; травичка – яскраво-зелена, свіжа, оксамитова*. Ці групи слів записуються на дошці, і, працюючи з ними, вчитель може показати, як з багатьох слів слід добирати одне, найточніше для вираження змісту [6: 23].

Під час другого року навчання розширюється як тематика, так і коло джерел для творів. До творів на основі життєвого досвіду додаються твори за спостереженнями за природою та працею людей, твори за сюжетними малюнками (в 1-ому класі за сюжетними малюнками складалися лише усні твори). Тематика усних оповідань визначається програмою з читання, але в основі їх – особисті враження та спостереження. Робота може проводитися за таким планом:

1. Оголошення теми та мети роботи.
2. Читання вголос плану оповідання, запропонованого вчителем, або колективне складання плану.
3. Колективне складання розповіді за планом.
4. Обдумування розповіді кожним учнем.
5. Зв'язні розповіді за планом.

Усна підготовка творів у другому класі скорочується. Самостійність учнів під час складання твору поступово зростає. Провідна роль відводиться підготовчій бесіді. Спочатку колективно складається план, потім – твір, а два-три учні його повторюють. Поступово кількість повторень скорочується до одного, і, нарешті, колективно складену розповідь учні записують без повторень. Щоб навчити дітей писати такі твори, слід попрацювати над готовими розповідями, деякі вчитель складає сам.

У третьому класі учні працюють над творами-розповідями, але до них висувуються більші вимоги. Робота над усними та письмовими творами має відбуватися в певній системі. На початку навчання відновлюються навички роботи над творами, набуті учнями раніше. Робота починається з колективного складання оповідань на теми літніх вражень. Де це можливо, у сюжети вводяться елементи описів окремих предметів та нескладних дій: опис малюнка у творі "Що я люблю малювати", опис грибів у творі "За грибами". Методика роботи над творами з елементами опису та ж, що й у попередній рік навчання.

У четвертому класі діти опановують новий вид роботи – твір з елементами міркування. Міркування – найскладніший спосіб викладу думок, тому що ґрунтується на розумінні причинно-наслідкових зв'язків у явищах та подіях, на вмінні робити висновки зі спостережень, доводити висунуті положення. Такі уміння рекомендується виробляти поступово.

З необхідністю міркувати учні зустрічаються нерідко, наприклад, під час аналізу художніх творів на уроках читання. Питання аналізу спонукають дітей до з'ясування причинно-наслідкових залежностей у вчинках героїв та вимагають викладати думки у формі елементарних міркувань.

Складати твори з елементами міркувань учні починають з другої чверті навчального року. На першому етапі міркування можуть виявлятися в оцінці того, про що розповідається в творі. Навчання елементарному міркуванню зручно пов'язати з колективною роботою над планом твору. Наведемо приклад підготовки твору на тему "Що я люблю малювати". З'ясувавши в ході підготовчої бесіди, чи люблять учні малювати і що саме, можна перейти до колективного складання плану твору, ставлячи відповідні запитання. План по мірі його складання записується на дошці. На завершальному етапі вчитель запитує учнів: "Про що б ви хотіли написати в кінці твору?" Відповіді можуть бути найрізноманітніші. "Зазвичай, – спрямовує вчитель дітей, – коли людина розповідає про свою роботу, вона зазначає, чи гарно виконана робота, цікава вона чи ні, тобто оцінює результати своїх дій та інших людей. Ви розповіли, як малюєте тварин, людей, предмети. Спробуємо одним реченням оцінити ваші малюнки, але без слів *погано чи добре*". Спроби дітей надати оцінки власній праці учитель коректує і допомагає включити в сюжет елемент міркування. У такому творі діти пишуть про різні предмети, отже, останній пункт плану буде загальним (вдалий малюнок) та заключні речення у кожного учня будуть різні за лексичним складом. Так під керівництвом учителя діти вперше вносять у твір елемент міркування [7: 80].

Письмові твори в четвертому класі можуть бути різноманітні за тематикою. Поряд з творами з власного досвіду та спостереженнями, розповідями за сюжетними малюнками можуть мати місце й твори за картиною, за екскурсією. У процесі добору тематики творів методика рекомендує прагнути до того, щоб діти писали за свіжими спостереженнями, щоб сюжети відображали життєву правду [8: 53].

Розглянемо для прикладу особливості роботи над деякими видами творів.

Твори за спостереженнями. Спостережливість дуже важлива для розвитку мовлення. Усні розповіді та письмові твори узагальнюють, упорядковують результати спостережень. Це твори-описи. Працюючи над розгорнутим описом, учні виявляють ознаки предметів, виокремлюють з них суттєві. Описи привчають школярів до високої точності у доборі слів, до чіткої послідовності викладу [4]. Описи можуть бути "ділові" (наприклад, "Наш кабінет праці") та емоційно-образні (наприклад, "Наша Мурка", "У садочку восени"). У початкових класах проводяться такі види описів: опис окремого предмета за безпосереднім спостереженням ("Яблуко", "Годинник", "Лялька") або за минулими спостереженнями ("Липа весною та восени": тут є додаткове, ускладнююче завдання – елемент порівняння). Можна запропонувати також опис трудового процесу: "Як зробити шпаківню", "Як посадити дерево", опис картин природи та інших складних предметів, явищ: "Наша вулиця вранці", "У лісі", "У магазині іграшок". Розповіді за спостереженнями можуть бути великими за розмірами, тому що в дітей багато матеріалу. А послідовність опису забезпечуються підготовчою бесідою. Подібні описи можуть бути записані якщо не повністю, то хоча б частково. [9].

Складні описи, зазвичай описи картин природи, проводяться у всіх класах. Вони передбачають більшу свободу у відборі матеріалу та його розміщенні, ніж опис окремих предметів або процесів. Так, описуючи сад, учні можуть розповісти про дерева та кущі, назвати сорти яблук, пригадати про птахів, про свою працю у шкільному садку. Складні описи типу "Наше село", "Ліс восени", "Захід сонця" не новина у школі. Діти їх пишуть із задоволенням. Але у складних описах трапляються логічні недоліки. Щоб їх попередити, потрібна значна робота з організації самих спостережень, а також складання окремих фрагментів – замальовок. Роль таких підготовчих вправ можуть виконувати усні описи окремих предметів за спостереженнями. Молодшим школярам, на думку більшості вчителів, легше складати сюжетні твори, хоча методисти вважають, що описи цікавлять їх, виявляються цілком доступними.

Твір за матеріалами екскурсій у зимовий парк (ліс). Урок підготовки та написання такого твору може бути проведений за таким приблизним планом.

I. Підготовча бесіда (1. Які дерева, кущі ви бачили в парку? Чим милувалися там? 2. Які малюнки ви могли б намалювати про те, що бачили на екскурсії?)

II. Приблизний план твору: 1. Засніжений парк (*сніг блищить, іскриться на сонці, він чистий, білий, пухнастий; повітря свіже, холодне; небо високе, голубе, осяяне блискучим сонцем*). 2. Дерева взимку (*дерева без листя, у снігу, їм тепло в зимових шубах*). 3. Краса зимового парку.

III. Приблизний твір: *Учора був теплий сонячний день. Ми ходили на екскурсію в зимовий парк. Там усе вкрите білим пухнастим снігом. Ми з задоволенням дихали свіжим холодним повітрям, милувалися високим голубим небом, осяяним блискучим сонцем. Дерева і кущі в парку без листя, вкриті зимовими білими шубами. Іноді шапки снігу падають із гілок дерев на землю. Тоді гілки гойдаються, сніговий пил блищить у повітрі. Дуже гарно в зимовому парку!*

Твори-мініатюри. Широкої популярності у школах набули твори малих форм, або мініатюри. До творів-мініатюр, які проводяться в усній або писемній формі, найчастіше на уроках граматики, висуваються такі ж вимоги, що й до творів великих розмірів. Однак підготовча робота тут займає менше часу; тривалі спостереження не потрібні, бесіда дуже коротка (усього 2-3 запитання) або зовсім відсутня, план не складається в письмовій формі, менше часу приділяється підготовці усного тексту. У той же час нерідко додається граматичне завдання. Діти використовують у творі-мініатюрі граматичні форми, що вивчаються, активізуючи їх. Наведемо приклад такого твору.

Кошеня

У мене є улюблена тваринка – маленьке кошеня Мурчик. У нього гостренькі вушка, він рудого кольору, пухнастий, очі чорненькі, схожі на намистинки. Мурчик веселий та цікавий (25 слів, 2 клас).

Твір написаний під час вивчення теми "Прикметник", у тексті використано сім прикметників, які допомогли зобразити тваринку яскраво та життєво.

Систематичне виконання подібних творів створює неперервність у розвитку зв'язного мовлення, підвищує самостійність учнів.

Сучасна методична наука і практика свідчать, що від того, наскільки на уроках читання та рідної мови учні будуть охоплені різними видами мовленнєвої діяльності, якою мірою вона буде емоційною та естетично привабливою для них, залежить успіх та результативність роботи.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Методика викладання української мови: Навч. посібник / С. І. Дорошенко, М. С. Вашуленко, О. І. Мельниченко та ін. – К.: Вища школа, 1992. – 398 с.
2. Коченгіна М. Навчання зв'язного мовлення. Мета. Психологічні засади. Система методів // Початкова освіта. – 2006. – № 12. – С. 3-5.
3. Львов М. Р. Методика розвитку речі младших школьников. – М.: Просвещение, 1985. – 240 с.
4. Методика розвитку речі на уроках русского языка. Пособие для учителей / Под ред. Т. А. Ладыженской. – М.: Просвещение, 1980. – 240 с.
5. Львова М. Е. Взаимосвязь обучения изложения и сочинения // Нач. школа. – 1984. – № 3.– С. 32-36.
6. Купров В. Д. Образно-эмоциональное описание предмета // Нач. школа. – 1989. – № 2. – С. 20–23.
7. Нуруллина Н. Н. Как я учу детей писать сочинения // Нач. школа. – № 3. – 1998. – С. 80-83.
8. Романовская З. И. Развитие речи и мышления в системе обучения академика Л. В. Занкова // Нач. школа. – 1994. – № 8. – С. 50-55.
9. Львов М. Р., Рамзаева Т. Г., Светловская Н. Н. Методика обучения русскому языку в начальных классах. – М.: Просвещение, 1987. – 415 с.

Матеріал надійшов до редакції 02.11. 2009 р.

Гордиенко Е. А., Шевчук Т. А. Система творческих работ на уроках украинского языка и чтения в начальных классах.

В статье рассматривается система работы над формированием умений младших школьников создавать собственные тексты как средством развития их творческого потенциала. Авторы анализируют методические проблемы: подбор темы, составление плана, определение жанра школьного сочинения, работа над разными по источнику материала сочинениями.

Hordienko E. A., Shevchuk T. O. A Set of Creative Writing Tasks at the Lessons of Ukrainian Language and Reading in Junour Classes.

The article highlights methods of formulating junour students' creative skills as a means of enhancing their creative potential. The item analyzes the choice of topics, outline drafts, genre discrimination, reference sources, as well as further intensification of the tasks given.